

ALEKSANDER SMOLIŃSKI
(UNIWERSYTET MIKOŁAJA KOPERNIKA W TORUNIU)*

 <https://orcid.org/0000-0002-2185-8589>

Zachodnia Dywizja Strzelecka Armii Czerwonej Przyczynek do dziejów polskojęzycznych formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej w latach 1917–1919

Streszczenie. W studium autor zajął się kwestią okoliczności społecznych i politycznych, a także metodami formowania przez polskojęzycznych i polskich komunistów przebywających w sowieckiej Rosji polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej, mianowicie Zachodniej Dywizji Strzeleckiej. Interesowały go również rzeczywiste motywy, przede wszystkim polityczne, które kierowały władzami bolszewickiej Rosji, gdy godziły się one na formowanie na podległym im terytorium polskojęzycznych formacji wojskowych. Jednocześnie ustalił on, jakie były realne efekty podejmowanych wówczas działań organizacyjnych oraz przyczyny rezygnacji przez Sowiety latem 1919 r. z dalszego istnienia Zachodniej Dywizji Strzeleckiej.

Słowa kluczowe: Robotniczo-Chłopska Armia Czerwona, Rosja Sowiecka, polski ruch komunistyczny, polskojęzyczne formacje Armii Czerwonej, wojna polsko-sowiecka, Rzeczpospolita Polska.

Na wstępie, gwoli wprowadzenia pewnego porządku, należy uściślić niektóre kwestie. Formacje złożone z Polaków lub też mieszkańców byłego zaboru rosyjskiego bądź innych ziem dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów, którzy choć mówili po polsku, to niekoniecznie byli Polakami, należy nazywać raczej polskojęzycznymi, a nie polskimi formacjami Armii Czerwonej. To drugie rozwiązanie sugerowałoby bowiem, że w latach 1917–1921 mieliśmy do czynienia z jakąś *quasi*-legalną, walczącą wyłącznie – lub chociażby głównie – o polskie interesy narodowe, formą polskich sił zbrojnych, a tak przecież nie było. Nie były to bowiem alternatywne formacje funkcjonujące legalnie co najmniej od października 1918 r. Wojska Polskiego, które w interesującym nas okresie walczyło, przede wszystkim z Armią

---

* Wydział Nauk Historycznych, Instytut Historii i Archiwistyki, Katedra Historii Wojskowej, e-mail: asm@umk.pl

Czerwoną, wyłącznie o niepodległość Rzeczypospolitej i realizację polskich interesów narodowych, w tym również terytorialnych.

Poza tym zgodnie z ideologią głoszoną przez ówczesnych bolszewików oraz wszystkie późniejsze partie komunistyczne prawdziwy komunista „internacjonalista” nie miał świadomości narodowej, a jedynie klasową. Stąd też jego język był wyłącznie narzędziem komunikacji i walki klasowej, a nie jednym z wyznaczników świadomości i przynależności narodowej¹. Uwagi te i zastrzeżenia nie oznaczają oczywiście, że pewna część ówczesnych polskojęzycznych krasnoarmiejców siłą wcielonych do Armii Czerwonej nie mogła poczuwać się do polskości. W końcu problem narodowości to także kwestia samoświadomości, czyli całkowicie dobrowolnego poczucia przynależności do takiej, a nie innej wspólnoty narodowej. Tyle tylko, że w rzeczywistości polskojęzyczni komuniści oraz ci, którzy dobrowolnie – ochotniczo² – wstępowali w szeregi sowieckich sił zbrojnych, negując tym samym potrzebę i fakt realnego istnienia niepodległego państwa polskiego, występując jednocześnie z bronią w ręku przeciwko Rzeczypospolitej Polskiej oraz jej armii³, realizowali wyłącznie interesy moskiewskich komunistów i w obiektywny sposób działając na szkodę państwa i narodu polskiego, dopuszczali się narodowej zdrady, a co najmniej narodowego zaprzaństwa⁴.

Tymczasem obowiązująca dotychczas w Polsce, głównie zaś w rodzimej historiografii, swoista poprawność polityczna i jednocześnie poprawność historyczna w formacjach zbrojnych tworzonych po 1917 r. w sowieckiej Rosji nakazywała widzieć realną – polską – alternatywę, która byłaby w stanie urządzić Polakom jakąś egzystencję we własnym państwie. Tak zaś nie było, a dla Włodzimierza Lenina oraz innych ówczesnych – głównie bolszewickich – ideologów „komunistyczna Polska” miała być jedynie jednym z elementów najpierw europejskiej,

---

¹ Według istotnych ustaleń Konrada Zielińskiego (*O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013, s. 96, 100, 113–114) ci sami komuniści, najczęściej pochodzenia żydowskiego, w zależności od potrzeb pojawiali się raz w sekcji polskiej, w innym zaś przypadku w sekcji litewsko-białoruskiej lub ukraińskiej, bądź też w Sekcji Żydowskiej RKP (b). W związku z tym tam, gdzie to będzie możliwe, autor będzie unikał używania powszechnego w dotychczasowej polskiej historiografii pojęcia „polscy komuniści”, zastępując je mniej jednoznacznym określeniem „polskojęzyczni komuniści”.

² T. Butkiewicz, A. Ślisz, *Polscy żołnierze Wielkiego Października*, Warszawa 1987, s. 218–219.

³ Szerzej, poza częścią dalej cytowanej literatury, *vide* także: K. Trembicka, *Środowisko komunistów wobec odzyskania niepodległości przez Polskę i wojny polsko-bolszewickiej*, [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie. Warszawa Nie?pokonana*, t. VIII, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014.

⁴ Nie należy jednak zapominać, że zdecydowana większość ówczesnych polskojęzycznych krasnoarmiejców oraz działaczy komunistycznych nigdy wcześniej nie była obywatelami jakiegokolwiek formy niepodległego państwa polskiego, a spora część polskojęzycznych krasnoarmiejców pochodziła z regularnego poboru, gdyż jako obywatele byłego Imperium Rosyjskiego, a następnie sowieckiej Rosji zobowiązani byli do służby wojskowej w Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Kwestie te trzeba zatem traktować jako złożony problem prawny.

a następnie światowej rewolucji. W takim zaś układzie o jakiegokolwiek formie jej niepodległości nie mogło być nawet mowy. Był to bowiem dla nich jedynie pomost bądź też inaczej: bariera oddzielająca ich od, jak się to wówczas im wydawało, rewolucyjnych Niemiec.

Formalnie na mocy Dekretu o pokoju, uchwalonego 8 listopada 1917 r. na II Ogólnorosyjskim Zjeździe Rad Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich, oraz na mocy Deklaracji Praw Narodów Rosji z 15 listopada tego roku, ogłoszonej przez Radę Komisarzy Ludowych, narody zamieszkujące Rosję uzyskały, przynajmniej teoretycznie, prawo do samostanowienia. W rzeczywistości akty te mówiły o jakiejś autonomii terytorialnej, co miało sprzyjać pozostaniu wszystkich tych nacji w „wolnej, socjalistycznej” wspólnocie narodów⁵. Dla większości Polaków takie rozwiązanie było jednak nie do przyjęcia, przy czym doskonale zdawali sobie oni sprawę z tego, że taka interpretacja tych aktów – mimo ich ogromnej wartości propagandowej – była wymuszona przez istniejącą w sowieckiej Rosji niezwykle trudną sytuację polityczną i ekonomiczną⁶ oraz przez konieczność uzyskania przez bolszewików czasu na umocnienie swojej władzy i budowę własnego potencjału militarnego – najpierw Czerwonej Gwardii, a następnie od stycznia 1918 r. regularnej Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej⁷. W praktyce więc deklarowane przez bolszewików samookreślenie narodów zastąpione zostało „samookreśleniem narodowym urzędującej na danym obszarze partii komunistycznej”, przy czym – jak wspomniano – ich strategicznym, ostatecznym celem było zwycięstwo rewolucji: najpierw europejskiej, a następnie światowej⁸. W efekcie tego bliżej nieokreślona autonomiczna

⁵ K. Zieliński, *op. cit.*, s. 21. *Vide* także: W. Lenin, *Dziela wszystkie*, przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR, t. XXXV (*Październik 1917 – marzec 1918*), Warszawa 1988, s. 244 – tezy w sprawie niezwłocznego zawarcia separatystycznego i aneksjonistycznego pokoju wygłoszone przez Lenina na naradzie członków Komitetu Centralnego RKP (b) z działaczami partyjnymi 8 (21) I 1918 r.

⁶ Sowiety nie mogły pozbyć się choćby ukraińskiego zboża, mięsa i cukru oraz węgla i innych kopalin, a także ważnych surowców z Kaukazu i Zakaukazia, jak chociażby ropy naftowej – szerzej *vide* m.in.: A. Smoliński, *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „Istoričnij Arhiv. Naukovi studij” 2012, випуск 9, s. 118–129; A. Appelbaum, *Czerwony głód*, Warszawa 2018. Poza tym nie należy zapominać, że obszar Ukrainy stanowił dla Sowietów naturalny pomost umożliwiający im oddziaływanie na Rumunię i Węgry, a nawet na położone dalej na południe kraje bałkańskie, mianowicie Bułgarię – szerzej *vide* m.in.: A. Smoliński, *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „Przegląd Wschodni” 2006, t. X, z. 1 (37), s. 107–143.

⁷ Szerzej o tych kwestiach m.in.: L.M. Mleč'in, *Ruskaâ armia mežu Trockim i Stalinym*, Moskwa 2002, s. 4 i n.; E.F. Ziemke, *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, Oświęcim 2015, s. 34 i n.

⁸ B. Stoczevska, *Polityka narodowościowa państwa sowieckiego w polskiej myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, [w:] *Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej 1920–1991*, red. J. Diec, A. Tyszkiewicz, Kraków 2004, s. 22 i n.; K. Trembicka, *Wielka*

Polska klasy robotniczej i komunistycznej awangardy miała być jedynie jednym z członów „Federacyjnej Rosji Sowieckiej”⁹, jak to w styczniu 1918 r. na Ogólnorosyjskim Zjeździe Sowietów (inaczej Rad) Delegatów Robotniczych, Żołnierskich i Chłopskich¹⁰, a po raz kolejny w kwietniu tego roku stwierdził Józef Stalin¹¹. Jakaś dokładniej niesprecyzowana rewolucyjna Polska miała więc dobrowolnie złączyć się z „czerwoną” Rosją, gdyż dla moskiewskich komunistów Polska nadal była częścią dawnej carskiej Rosji, a Polacy – dobrowolnie i na zasadzie samostanowienia – powinni połączyć się w nowym związku z innymi narodami nowego imperium. Kraj ten bowiem nie mógł odgradzać bolszewików od ogarniętych rewolucyjnym fermentem Niemiec, postrzeganych wówczas jako główny nośnik ideologii komunistycznej w Europie Zachodniej oraz nadzieja na przekształcenie się bolszewickiego przewrotu w Rosji najpierw w europejską, a następnie w światową rewolucję komunistyczną¹².

Nie należy bowiem zapominać, że mimo strat terytorialnych wynikłych z zakończonego klęską udziału w pierwszej wojnie światowej oraz będących efektem powstania na obszarze dawnego Imperium Rosyjskiego całego szeregu państw narodowych – podobnie jak wcześniej carska – sowiecka Rosja, po zwycięstwie Sowietów w niezwykle krwawej rosyjskiej wojnie domowej, nadal była ogromnym państwem o potencjalnie poważnych możliwościach ekonomicznych i politycznych. Poza tym, podobnie jak wcześniej, jej położenie geopolityczne w dalszym ciągu warunkowało swoistą konieczność realizacji ideologii imperialistycznej. Tym razem jednak miała się ona odbywać pod hasłem internacjonalizmu i walki z międzynarodowym kapitałem, przy czym początkowo jej głównym celem była odbudowa – metodą aneksji i tworzenia stref wpływów – panowania na całym obszarze byłego Imperium Rosyjskiego oraz przywrócenie bezpośredniego kontaktu z Niemcami, a tym samym z Europą Zachodnią¹³. W takiej zaś konstelacji politycznej nie było miejsca dla niepodległej Polski¹⁴, a uzyskanie

---

wojna w strategii i taktyce partii komunistycznych w pierwszej połowie XX wieku – refleksje o znaczeniu i skutkach, [w:] *Polska – Europa – Świat. Prace politologiczne i historyczne (księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Edwardowi Olszewskiemu z okazji 70 rocznicy urodzin)*, red. M. Marczevska-Rytko, S. Stępień, Lublin 2012, s. 645–649; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 22–23.

⁹ Czyli późniejszej Rosyjskiej Socjalistycznej Federacyjnej Republiki Sowieckiej.

¹⁰ Sprawozdanie prasowe z tego wystąpienia *vide*: J.W. Stalin, *Dziela*, przekład z wydania rosyjskiego przygotowanego przez Instytut Marksa–Engelsa–Lenina przy KC WKP (b), t. IV (*Listopad 1917–1920*), Warszawa 1951, s. 42–44 – Referat w kwestii narodowej z 15 I 1918 r.; *ibidem*, s. 44–45 – Projekt rezolucji o federacyjnych instytucjach Republiki Rosyjskiej z 15 I 1918 r.; *ibidem*, s. 45–49 – Słowo końcowe po dyskusji nad referatem w kwestii narodowej z 15 I 1918 r.

¹¹ *Ibidem*, s. 89–90 – Projekt przyjęty przez WCIK do opracowania Konstytucji Republiki Radzieckiej, 25 IV 1918 r. *Vide* także: K. Grünberg, *Polska karta Stalina*, Toruń 1991, s. 29 i n.

¹² K. Zieliński, *op. cit.*, s. 23, 60, 61.

¹³ Sowiety odziedziczyły po carskiej Rosji najważniejsze kierunki polityki zagranicznej.

¹⁴ Co najwyżej Sowiety mogły się zgodzić na istnienie całkowicie zależnego od nich komunistycznego państwa. Taki też stan udało się im osiągnąć w wyniku zwycięstwa w drugiej wojnie światowej.

wspólnej granicy z Niemcami miało być punktem wyjścia do realizacji kolejnych zadań, mianowicie najpierw rewolucji europejskiej, a następnie światowej. Celem ostatecznym była bowiem możliwie wielka proletariacka republika, której kolebką i jednocześnie najważniejszą – sprawującą kontrolę – częścią byłaby „czerwona” Rosja¹⁵.

Według nowszych obliczeń historyków na początku interesującego nas okresu na terenach dawnego imperium Romanowów przebywało zapewne co najmniej milion Polaków oraz mieszkańców Królestwa Polskiego innych narodowości¹⁶. Byli to żołnierze służący w dawnej Armii Rosyjskiej (początkowo około 600 tys.¹⁷) – kilkaset tysięcy Polaków, nie licząc mieszkańców Kresów, którzy przed 1914 r. wyjeżdżali do Rosji w poszukiwaniu pracy¹⁸, a także od 800 tys. do miliona osób ewakuowanych z Królestwa Polskiego i Galicji w 1915 r.¹⁹ Być może też na początku 1918 r., wraz z Polakami jeńcami z Cesarsko-Królewskiej Armii Austro-Węgierskiej oraz z armii cesarskich Niemiec, łącznie było ich około 2 mln. Niewykluczone też, że w końcu tego roku na terenie objętym władzą sowiecką pozostało już tylko około 800 tys. Polaków – byłych carskich

¹⁵ Szerzej o tej kwestii *vide m.in.*: E. Czapiewski, *Rosja bolszewicka – źródła integracji Europy po rosyjsku*, [w:] *Europa środkowo-wschodnia – w kręgu koncepcji Międzymorza*, red. E. Czapiewski, A. Szczepańska-Dudziak, Szczecin 2017, s. 111 i n., a także M. Malia, *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego*, Warszawa 1998; M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od narodzin do wielkości 1917–1939*, Poznań 2016.

¹⁶ Natomiast w starszej literaturze przedmiotu w okresie pierwszej wojny światowej, zwłaszcza zaś w jej ostatnich latach, w Rosji miało przebywać od dwóch do nawet 4 mln Polaków. W jednej z prac podano dokładną ich liczbę wynoszącą 3 747 384 mężczyzn, kobiet i dzieci. *Vide* choćby: W. Tęgoborski, *Polacy w Związku Radzieckim*, Moskwa 1929, s. 27 i n. Wydaje się jednak, że liczba 4 mln Polaków, którzy w 1917 r. mieliby przebywać w Rosji, jest jednak mocno zawyżona.

¹⁷ W 1918 r. około 215 tys. z nich powróciło do kraju.

¹⁸ Poza częścią dalej cytowanej literatury *vide* także: J.K. Maciejewski, *Zawadiaka. Dzieniki frontowe 1914–1920*, Warszawa 2015; *Železnye dorogi i processy social’noj modernizacii Rossii v seredine XIX – načale XX v.* Sbornik materialov Meždunarodnoj naučnoj konferencii. Kollegial’naâ rabota podpredsedatel’stvom I.M Puškareva, Tambov 2009; *Poláci v istorii rossijskoj provincii XIX–XX vv. Dialog civilizacij.* Materiały międzynarodowej naukowej konferencji 18–20 maâ 2010 g., Tambov 2010.

¹⁹ O tych kwestiach szerzej *vide*: *Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów*, wstęp, wybór i oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018; M. Korzeniowski, *Uchodźcy z ziem polskich podczas I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016; O.R. Tomaszewska, N.D. Tomaszewski, „Bieżeństwo” i jego następstwa. *Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w latach Wielkiej Wojny*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015; I. Biełowa, „Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*, [w:] *ibidem*, s. 297–317. W pracach tych można znaleźć najnowsze ustalenia polskich historyków dotyczące tego zagadnienia.

żołnierzy i jeńców oraz zesłańców i uchodźców²⁰. Ich liczba ustawicznie spadała i już w kwietniu 1919 r., według oficjalnych danych, w sowieckiej Rosji przebywało jedynie 265 tys. uchodźców narodowości polskiej, w tym 95 tys. byłych wojskowych i 68 tys. jeńców²¹. Dokładnych danych statystycznych zapewne nigdy nie poznamy, gdyż ani odpowiednie urzędy rosyjskie, ani też późniejsze władze sowieckie nie były ich wówczas w stanie zgromadzić. Nie należy jednak zapominać, że ludzie ci, głównie zaś, co oczywiste, mężczyźni, mogli zasilić wszelkiego rodzaju polskojęzyczne formacje Armii Czerwonej. Poza tym stanowili oni jeden z istotnych powodów funkcjonowania w sowieckiej Rosji rozlicznych organizacji kierowanych przez polskich i polskojęzycznych komunistów²². Stąd też jednym z głównych ich zadań była komunizacja i nakłonienie tych ludzi do wstępowania do kierowanych przez rosyjskich bolszewików sił zbrojnych²³.

Warto także zauważyć, że w stosunku do ogółu ludności polskiej przebywającej w sowieckiej Rosji liczba komunistów polskiego pochodzenia była stosunkowo duża. Według obliczeń, które można znaleźć we współczesnej polskiej literaturze historycznej, Polacy byli wówczas zaledwie 14 co do liczebności mniejszością narodową, ale siódmą nacją co do liczby członków Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), przy czym ponoć około 8 tys. Polaków wzięło udział w pierwszym etapie rosyjskiej wojny domowej – oczywiście po stronie „czerwonych”. Jednocześnie aż 90% osób znanych z nazwiska służyło najpierw w Czerwonej Gwardii, a następnie w Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej i Czerwonej Marynarce Wojennej, a także w oddziałach partyzanckich kontrolowanych przez bolszewików. Ponadto 126 osób polskiego pochodzenia organizowało oraz pełniło funkcje komandirów (lub ich zastępców) różnorodnych formacji sowieckich sił zbrojnych, a 111 wchodziło w skład komitetów wojskowo-rewolucyjnych różnych szczebli. Natomiast na przestrzeni całego okresu

²⁰ Szerzej, poza częścią dalej cytowanej literatury, *vide* także: A. Czarniakiewicz, „Kronika poszukiwania utraconej Ojczyzny”: doświadczenia powrotu z uchodźstwa w świetle dziennika Piotra Sieuruka, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty...*, s. 319–327.

²¹ Więcej na ten temat *vide*: J. Holzer, J. Molenda, *Polska w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963, s. 64 i n.; E. Kołodziej, *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982, s. 34–35; T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 226 i n.; M. Korzeniowski, *Na wygnanym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001, s. 107–108; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 34–36.

²² Według ustaleń Konrada Zielińskiego (*op. cit.*, s. 83) w okresie od stycznia do kwietnia 1921 r. na terenie sowieckiej Rosji przebywało od 15 do 18 tys. polskojęzycznych i polskich komunistów. Jednakże dane te są niekompletne, gdyż część z nich nadal pełniła służbę w Armii Czerwonej, inni zaś po powrocie z frontu nie zdążyli się jeszcze zarejestrować. Mimo to liczba polskich komunistów w Rosji przewyższała ówczesną liczbę komunistów w kraju, gdyż w połowie 1919 r. miało ich tam być zaledwie około 10 tys., przy czym do 1923 r. ich liczba zmalała o blisko połowę. Szerzej: *ibidem*, s. 83, 255 oraz H. Cimiek, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011, s. 29.

²³ K. Zieliński, *op. cit.*, s. 37 i n.

wojny domowej w Rosji 296 „Polaków” zajmowało w Armii Czerwonej wyższe stanowiska dowódcze²⁴, 861 zaś niższe. Oprócz tego 34 z nich piastowało ważne stanowiska członków rewolucyjnych rad wojennych dywizji, armii i frontów, a 213 służyło w odpowiedzialnych za represje wydziałach politycznych²⁵. Nie należy też zapominać, że oprócz Żydów i Łotyszy polskojęzyczni komuniści tworzyli też kadry Ogólnorosyjskiej Nadzwyczajnej Komisji do Walki z Sabotażem i Kontrewolucją, czyli zwanej popularnie CzeKa²⁶, na czele której stał Feliks Edmundowicz Dzierżyński.

Wynika więc z tego, że mniejszość polska zamieszkująca sowiecką Rosję, a także wszyscy inni Polacy oraz mieszkańcy dawnego Królestwa Polskiego i pozostałych ziem polskich, którzy znaleźli się tam w wyniku wydarzeń związanych z pierwszą wojną światową, stanowili grupę dość mocno skomunizowaną (z bolszewizowaną) lub co najmniej nastawioną przychylnie do zmian społecznych, politycznych i ekonomicznych zachodzących tam po przewrocie bolszewickim z listopada 1917 r. W efekcie tego grupa ta aktywnie włączyła się w ówczesny nurt przemian, w tym również w prace nad tworzeniem polskojęzycznych formacji Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej.

Jednym ze sposobów praktycznego stosowania przez Sowiety Deklaracji Praw Narodów Rosji było rozpoczęcie w listopadzie 1918 r. przez Armię Czerwoną, przy neutralnej życzliwości Niemców, marszu na Zachód²⁷, a następnie tworzenie

---

²⁴ *Międzynarodowy ruch robotniczy*, t. I (*Wiek XIX–1945*), red. I. Koberdowa, W. Toporowicz, J. Tomicki, F. Zbiniewicz, Warszawa 1976, s. 342; *Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917–1920. Biografie*, red. A. Kochański, Warszawa 1967, s. 83, 213, 496; J. Wojtkowiak, *Polacy i Litwini oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015, s. 110–112, 309–310.

²⁵ Według ustaleń starszej polskiej literatury historycznej ogólna liczba „Polaków”, którzy uczestniczyli w przewrocie bolszewickim oraz w rosyjskiej wojnie domowej, a także zapewne, po stronie sowieckiej, walczyli w wojnie z Polską w latach 1919–1920–1921, wynosiła około 100 tys. Jednak większość z nich była wówczas bezpartyjna. *Vide*: J. Sobczak, *Udział Polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917–1928)*, Warszawa 1984, s. 3–12. Niewątpliwie w wielu formacjach Armii Czerwonej stanowili oni zauważalną grupę narodowościową, czego przykładem może być choćby skład etniczny 1 Armii Konnej z końca 1921 r., gdzie poza Rosjanami (i Kozakami) stanowili oni czwartą co do liczebności (po Ukraińcach, Białorusinach i Tatarach krymskich) grupę – liczniejszą niż Łotysze i rosyjscy Żydzi oraz Węgrzy. Szerzej *vide*: Meldunek Naczelnika Sztabu 1 Armii Konnej nr 2428/I z 27 XII 1921, Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie (Rossijskij Gosudarstwennyj Wojennyj Archiw) [dalej: RGWA], Zarząd 1 Armii Konnej, sygn. 245.9.1; A. Smoliński, *Zarys dziejów 1 Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003, s. 107. Często jednak w statystykach pod pojęciem „Polaków” umieszczano polskich Żydów. *Vide* chociażby: S. Szpinger, *Z Pierwszą Konną*, wyd. 2 rozszerzone, Łódź 1971.

²⁶ *Międzynarodowy ruch robotniczy*..., s. 341 i n.; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 89–90.

²⁷ W tym celu 15 XI 1918 r. Sowiety utworzyły Armię Zachodnią, która następnego dnia, w ramach „Operacji Wisła”, rozpoczęła swój marsz na Zachód. Natomiast Centralne Biuro Organizacji Komunistycznych na Terenach Okupowanych (przez Ober-Ost) zażądało do Lenina zgody na formowanie „polsko-litewskiego batalionu uderzeniowego”. Ten zaś 21 XI wyasygnował

marionetkowych i zależnych całkowicie od Moskwy *quasi*-niezależnych organizmów państwowych. Jako pierwsze w jej ręce dostały się obszary litewsko-białoruskie opuszczane przez niemieckie wojska Ober-Ostu, na których już 27 lutego 1919 r. proklamowano powstanie Republiki Litewsko-Białoruskiej. Z faktem tym wiązała się kwestia wprowadzenia na tych terenach poboru do Armii Czerwonej. Tymczasem spory odsetek tamtejszej ludności stanowili kresowi Polacy. W tej kwestii pewną rolę odegrał zajmujący się Polakami przebywającymi na obszarach objętych przez władze sowieckie, utworzony w grudniu 1917 r. Komisariat Polski przy Ludowym Komisariacie do Spraw Narodowościowych²⁸. Doprowadził on bowiem do wydania 5 kwietnia 1919 r. przez Rewolucyjną Radę Wojenną Republiki rozkazu podpisanego przez zastępcę Lwa Dawidowicza Trockiego – Efraima Markowicza Sklanskiego, skierowanego do Zarządu Mobilizacyjnego Ogólnorosyjskiego Sztabu Generalnego, anulującego wszystkie wcześniejsze zarządzenia dotyczące poboru Polaków do Armii Czerwonej. Był to efekt ekspertyzy przygotowanej przez pracowników Komisariatu Polskiego, zatytułowanej *O stosunku Władzy Sowieckiej do obywateli Polaków i do polskich uchodźców wojennych*, zwłaszcza kwestia ich stosunku do powszechnego obowiązku służby wojskowej. Uznawano w niej prawo wszystkich Polaków uchodźców z 1915 r. do powrotu do kraju, a Polaków byłych poddanych niemieckich i austro-węgierskich zalecano traktować jak cudzoziemców i nie powoływać do służby wojskowej²⁹. Podobnie należało postrzegać także te osoby, które zrzekły się obywatelstwa rosyjskiego. Natomiast na ogólnych zasadach należało powoływać do służby w Armii Czerwonej wszystkich tych Polaków, którzy byli obywatelami Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej. Nie wykluczano jednak dążenia do tego, aby każdy Polak przebywający w tym czasie na terenie sowieckiej Rosji mógł wystąpić o przyznanie sowieckiego obywatelstwa, a tym samym mógł zostać wezwany do poboru³⁰.

---

50 mln rubli na nadzwyczajne wydatki związane z okolicznościami wojennymi w Polsce oraz na Litwie i Białorusi. Szerzej *vide m.in.*: *Direktivy komandovaniâ frontov Krasnoj Armii (1917–1922 gg.)*. *Sbornik dokumentov v 4-h tomah*, t. IV (*Materialy, ukazateli*), kollegial'naâ rabota – otvetstvennyj sostavitel' T.F. Karâeva, Moskva 1978, s. 543; N. Davies, *Orzeł Biały, Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2006, s. 41, 53–54.

²⁸ *Vide*: *Odezwa Komisariatu Polskiego z 3/16 XII 1917 r. omawiająca jego cele i zadania*, [w:] *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.)*. *Materiały i dokumenty*, wybór i oprac. W. Pomykało, Warszawa 1957, s. 56–57. W jego ramach, obok innych, powstały również Wydział Wojskowy oraz Wydział Demobilizacyjny (Powrotu do Kraju), a także Wydział Jeńców Cywilnych i Wojskowych.

²⁹ E. Hera, *Z biegiem lat, z biegiem wydarzeń (1939–1956)*, Łomianki 2011, s. 161; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 186–187.

³⁰ A. Achmatowicz, Z. Strzyżewska, *Powszechny obowiązek służby wojskowej Polaków w Rosji Sowieckiej. Wiosna 1919 roku. Archiwalny przyczynek do początków wojny polsko-sowieckiej*, „*Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2005, t. XXXIII, s. 154–157; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 38–39.

Taka postawa polskich i polskojęzycznych komunistów Rosji podyktowana była koniecznością zapewnienia sobie możliwości formowania polskojęzycznych formacji rewolucyjnych, które w przyszłości mogłyby zapewnić im przejęcie władzy w Warszawie³¹.

Zanim powstały pierwsze polskojęzyczne formacje, które poparły władzę sowiecką, grupa działaczy Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy oraz Polskiej Partii Socjalistycznej – Lewicy poprzez agitację w oddziałach Armii Rosyjskiej starała się pokrzyżować plany i wysiłki Naczelnego Polskiego Komitetu Wojskowego – tzw. Naczipolu – dotyczące formowania polskich jednostek wojskowych, które miały powstawać metodą wydzielania z jej szeregów służących tam oficerów oraz podoficerów i szeregowców Polaków³². Dlatego inspirowane przez przedstawicieli radykalnej lewicy, mianowicie Romana Łągwę oraz Juliana Leszczyńskiego-Leńskiego i Mieczysława Kozłowskiego kierownictwo Komitetu Głównego Związku Wojskowych Polaków Lewicy usiłowało doprowadzić do zjednoczenia i podporządkowania sobie wszystkich związków Polaków-wojskowych w Rosji, tak by nie dopuścić do przechodzenia żołnierzy Polaków z Armii Rosyjskiej do formowanych w 1917 r. korpusów polskich w Rosji. Poza tym po przewrocie bolszewickim z listopada 1917 r. ich kolejnym celem było zniszczenie struktur organizacyjnych Związków Wojskowych Polaków. Pierwsze takie próby podjęte zostały już podczas I Ogólnego Zjazdu Wojskowych Polaków, który obrady rozpoczął 7 czerwca tego roku w Piotrogradzie. W jego trakcie płomienne i przesiąknięte komunistycznym duchem mowy wygłosili wspomniany już, reprezentujący Socjaldemokrację Królestwa Polskiego i Litwy, J. Leszczyński-Leński oraz Bernard Mandelbaum z Polskiego Związku Robotniczego „Płomień” i należący do Polskiej Partii Socjalistycznej – Lewica Paweł Lewinson. Wszyscy trzej byli zdeklarowanymi przeciwnikami formowania w Rosji polskich oddziałów wojskowych, które ich zdaniem były „przejawem reakcji” i mogły stać się „narzędziem ucisku w rękach posiadaczy polskich” oraz „czynnikiem nowych wojen, nowego szafowania krwią ludową”. Być może zresztą stwierdzenia te nie powinny być rozumiane dosłownie, lecz traktowane jedynie jako chwyt retoryczny, będący wynikiem obawy komunistów o to, czy będą w stanie zbolszewizować oraz podporządkować sobie i kontrolować polskie formacje wojskowe złożone z pochodzących z różnych środowisk i grup społecznych Polaków, niekoniecznie akceptujących i popierających kierowaną

³¹ Nie należy jednak zapominać, że znaczna część polskich i polskojęzycznych komunistów przebywających zarówno w Sowietach, jak i w kraju zdawała sobie sprawę z tego, że wobec powszechnego w Polsce entuzjazmu wynikającego z odzyskania niepodległości trudno będzie przekonać polskich robotników i chłopów, aby wkraczające oddziały Armii Czerwonej witali oni jako wyzwolicieli i sojuszników klasowych. *Vide m.in.*: K. Trembicka, *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1939)*, Lublin 2007, s. 102–103.

³² Szerzej *vide np.*: H. Bażyński, *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921, s. 103 i n.

przez bolszewików władzę sowiecką. Łatwiej było bowiem nad nimi zapanować, gdy byli rozproszeni w masie całkowicie zbolszewizowanej oraz pozbawionej jakiegokolwiek dyscypliny i rozpadającej się wskutek masowych dezercji dawnej Armii Rosyjskiej.

Ostatecznie, wskutek tej działalności, struktury organizacyjne Związków Wojskowych Polaków w Rosji zostały rozbite³³, a nowe kierownictwo ich centrali złożone z działaczy Rewolucyjnego Klubu Żołnierskiego z Romanem Łągwą na czele nawiązało i zacieśniło współpracę z Komisariatem do Spraw Polskich³⁴ działającym przy kierowanym przez J. Stalina Ludowym Komisariacie do Spraw Narodowościowych. Jedynie początkowo w wyniku obecności w centrali Związku Wojskowych Polaków licznej grupy działaczy Polskiej Partii Socjalistycznej – Frakcji Rewolucyjnej udawało się paraliżować niektóre poczynania Łągwy i jego zwolenników. Wkrótce jednak odsunięto ich całkowicie od wpływu na środowiska żołnierzy Polaków w Rosji. W efekcie tego od przełomu stycznia i lutego 1918 r. większa część decyzji podejmowanych przez Komitet Główny Związku Wojskowych Polaków Lewicy odbywała się w strukturach Komisariatu do Spraw Polskich. Wszystko to znacznie przyspieszyło przygotowania i proces formowania polskojęzycznych oddziałów wojskowych stojących po stronie władz sowieckich i będących integralną częścią Armii Czerwonej³⁵.

Pierwsze formowane z Polaków rewolucyjne formacje wojskowe powstały już w maju 1917 r., gdy stacjonujący w Białgorodzie I Rezerwowy Pułk Dywizji Strzelców Polskich³⁶ przeszedł na stronę rosyjskiej rewolucji kierowanej wówczas przez Aleksandra Fiodorowicza Kiereńskiego³⁷. Od 9 sierpnia obowiązki

³³ *Deklaracja opozycji SDKPiL i PPS-Lewicy na Zjeździe Wojskowych Polaków uchwalona na wiecu w Piotrogradzie 4/17 VI 1917 r.*, [w:] *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej...*, s. 38–40; T. Kaźmierski, *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935, s. 70–73; L. Grosfeld, *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917–1919*, Warszawa 1956, s. 30–38. Jednak ta ostatnia pozycja stanowi mocno zideologizowany, wyłącznie marksistowski, punkt widzenia tego zagadnienia.

³⁴ Przy Komisariacie do Spraw Polskich funkcjonowała wówczas Rada Organizacji Rewolucyjno-Demokratycznych.

³⁵ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 100–102; A. Miodowski, *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004, s. 55 i n.; idem, *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011, s. 136 i n., K. Zieliński, *op. cit.*, s. 43–44.

³⁶ H. Bagiński, *op. cit.*, s. 103, 190–191.

³⁷ *Rezolucja wiecu żołnierzy I Rezerwowego Pułku Dywizji Strzelców Polskich opowiadających się po stronie rewolucji rosyjskiej, Białgorod 18/31 V 1917 r.*, [w:] *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. I (*Marzec 1917 – listopad 1918*), oprac. W. Gostyńska, I. Jaźborowska, P. Olszeński, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1961, s. 63–64; *Depesza I Rezerwowego Pułku w Białgorodzie z 16/29 IX 1917 r. do Komitetu Głównego Wojskowych Polaków (lewicy), o gotowości do walki w obronie rewolucji*, [w:] *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej...*, s. 48–50; *Rezolucja wiecu żołnierzy Rezerwowego Pułku Dywizji Strzelców Polskich w sprawie stosunku do rewolucji rosyjskiej, Białgorod 4/17 VI 1917 r.*, [w:] *ibidem*, s. 37–38.

jego dowódcy pełnił dotychczasowy dowódca 11 Kompanii, por. Mieczysław Jackiewicz³⁸, który zastąpił na tym stanowisku odsuniętego od dowodzenia i aresztowanego za „działania na korzyści kontrewolucji” ppłk. Winnickiego, co zaakceptował komisarz wojskowy bielgorodzkiego garnizonu. Ostatecznie jednak na mocy rozkazu dowódcy Moskiewskiego Okręgu Wojskowego jego dowódcą mianowano płk. Jakuba Krzysztofa Bohusza-Szyszko³⁹. Mimo to w końcu września, w związku ze sprawą tzw. buntu generała Kornilowa, komuniści bielgorodzcy wraz z komitetem pułkowym aresztowali pułkownika J. Bohusza-Szyszko, a także chorążych Langnera i Kozakiewicza oraz innych członków funkcjonującego w pułku patriotycznego Stowarzyszenia „Placówka”, których wywieziono do Charkowa i czasowo uwięziono. Tam ich jednak zwolniono, po czym wyjechali oni do I Korpusu Polskiego. W efekcie tego w pierwszych dniach października 1917 r. I Rezerwowy Pułk Dywizji Strzelców Polskich przestał istnieć jako formacja polskiego I Korpusu Polskiego w Rosji⁴⁰.

Warto też zauważyć, że już we wrześniu tego roku pojawił się postulat, by: „W osobie naczelnego Polskiego Komitetu Głównego (lewicy) zwrócić się do ministra wojny z prośbą o to, żeby I-szy Rezerwowy Regiment Strzelców Polskich rozwinęto w dywizję. Dywizja ta wchodząc w skład rosyjskiej armii nie powinna się różnić od rosyjskich wojsk co do wewnętrznej budowy”⁴¹.

W listopadzie tego roku, już po przewrocie bolszewickim, z jego kadr⁴² powstał dowodzony przez Stefana Żbikowskiego 1 Polski Pułk Rewolucyjny, który „przez nieporozumienie i prowokację” został rozbrojony⁴³. Na przełomie stycznia i lutego 1918 r. znalazł się w Moskwie w składzie powstającej wówczas Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej. Zezwalał na to rozkaz Ludowego Komisarza Spraw Wojskowych, który pozwalał na wstępowanie do niej zdemobilizowanym żołnierzom – proletariuszom – pochodzącym z innych krajów, a także dopuszczał tworzenie w jej składzie jednostek narodowych. W protokole ogólnego zebrania służących w jego szeregach żołnierzy, które odbyło się 17 lutego 1918 r., można przeczytać: „My, żołnierze Pierwszego Polskiego Pułku Rewolucyjnego stoimy na platformie walki klasowej, uznając władzę komisarzy ludowych, wyłonionych

³⁸ Być może był już wówczas sztabkapitanem.

³⁹ Był to późniejszy generał brygady Wojska Polskiego.

⁴⁰ Przez jakiś czas oddział ten bezprawnie używał jednak starej nazwy. *Vide*: H. Bagiński, *op. cit.*, s. 191.

⁴¹ *Depesza I Rezerwowego Pułku w Bielgorodzie z 16/29 IX 1917 r. do Komitetu Głównego Wojskowych Polaków (lewicy) o gotowości do walki w obronie rewolucji*, [w:] *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej...*, s. 50.

⁴² W maju oddział ten nadal liczył około 12 tys. żołnierzy, we wrześniu 16 tys., a w grudniu już około 18 tys. ludzi. *Vide* chociażby: J. Hofman, *Z dziejów Czerwonego Pułku Warszawy*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, R. IX, nr 2 (31), s. 189; M. Wrzosek, *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969, s. 27.

⁴³ H. Bagiński, *op. cit.*, s. 191.

na zjeździe deputatów rad robotniczych, chłopskich i żołnierskich”⁴⁴. Nie ma więc tu mowy o obronie jakichkolwiek interesów Polaków i ewentualnego niepodległego państwa polskiego.

Wtedy też, po „wykluczeniu elementów reakcyjnych”, wśród polskich działaczy popierających władzę sowiecką powstał pomysł sformowania Brygady Armii Czerwonej imienia Tadeusza Kościuszki w składzie trzech pułków strzeleckich, dywizjonu kawalerii i dwóch dywizjonów artylerii, w tym jednego artylerii ciężkiej. Tworzyć ją zamierzano, bazując na ludziach służących wcześniej w 1 Polskim Pułku Rewolucyjnym. W związku z tym w Moskwie przystąpiono do formowania 2 i 3 Polskich Pułków Rewolucyjnych, a 1 miał się z powrotem przenieść do Białgorodu. Pierwszym z nich dowodził Bolesław Kazor, a drugim Bolesław Pilecki. W Moskwie założono też „[...] klub rewolucyjny, którego celem [miało – A.S.] być uświadomienie polityczne żołnierza, by wypracować zeń typ żołnierza przyszłej Robotniczo-Włóściańskiej Czerwonej Armii”⁴⁵. Jednak formowanie brygady przerwała gwałtowna ofensywa wojsk niemieckich z lutego 1918 r., co spowodowało, że prowizorycznie zorganizowane już oddziały brygady posłano na zagrożone odcinki frontu, mianowicie do Kronsztadu i pod Kursk, gdzie poniosły dotkliwe straty. Natomiast pozostałości niedosłej Brygady imienia T. Kościuszki nadal stacjonowały w Moskwie⁴⁶.

Tam też w marcu 1918 r. z pozostałości kadr wcześniejszego pułku białgorodzkiego, czyli późniejszego 1 Polskiego Pułku Rewolucyjnego, zgodnie z zapowiedzią komisarza wojskowego Okręgu Moskiewskiego Mikołaja Murałowa, sformowano Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy⁴⁷. Jego formowanie poprzedził mityng, czyli zebranie urządzone 22 lutego przez białgorodczyków, podczas którego duża część służących w nim wcześniej ludzi zadeklarowała chęć wstąpienia do Armii Czerwonej. Ta nowa formacja miała składać się z dwóch batalionów strzeleckich, kompanii karabinów maszynowych, artylerii i służb pomocniczych. W marcu i kwietniu oddział składał się z sześciu kompanii strzeleckich i dwóch szwadronów kawalerii⁴⁸. Jego szeregi w większości zapełnili

⁴⁴ Cyt. za: K. Zieliński, *op. cit.*, s. 40. Zdaniem tego autora, mimo tej dość jednoznacznej deklaracji, nastroje panujące wśród żołnierzy pułku wcale nie musiały być jednak „tak jednoznacznie rewolucyjne” (*ibidem*). Z opinią tą wypada zgodzić się w całej rozciągłości.

⁴⁵ Notatka zamieszczona w „Trybunie” o utworzeniu klubu przez żołnierzy polskich I i II Pułków Rewolucyjnych, Piotrogród 19 II 1918 r., [w:] *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej...*, s. 80.

⁴⁶ *Ibidem*, s. 79–80; T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 199–202.

⁴⁷ Pierwszy rozkaz pułkowy nosi datę 22 II 1918 r., a jego formalna nazwa brzmiała: „Revolücionnyj Wařawskij Krasnyj Polk” (Революционный Варшавский Красный Полк).

⁴⁸ Dnia 11 V 1918 r. pułk złożył w Moskwie przysięgę wojskową według roty obowiązującej wówczas w całej Armii Czerwonej. Obecny na niej był nawet W. Lenin, za którym krasnoarmiejcy powtarzali jej słowa. *Vide*: J. Hoffman, *op. cit.*, s. 193.

przebywający wówczas w sowieckiej Rosji Polacy⁴⁹, choć zgodnie z oficjalnymi zaleceniami działaczy Grup Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy w Rosji nowo tworzone jednostki miały być internacjonalistyczne, a nie – jak to planowano w tym przypadku – ściśle polskie czy też raczej polskojęzyczne. Rozumiano jednak, że gromadzenie większych grup Polaków w wybranych formacjach Armii Czerwonej może ułatwić agitację oraz pracę oświatową, a także sprzyjać utrzymaniu odpowiedniej dyscypliny. Stąd też w Moskwie, w dzielnicy Zamoskworieckaja, bazując na Polakach, sformowano wtenczas także przeznaczoną wyłącznie do służby garnizonowej Zbiorczą Drużynę Wartowniczą. Dowódcą tego liczącego ponad tysiąc ludzi oddziału został Klemens Roguski, a jego zastępcą – Franciszek Żurawski. Obaj byli działaczami Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy.

Tymczasem komandirem Czerwonego Pułku Rewolucyjnej Warszawy mianowano liczącego wtedy zaledwie 27 lat Stefana Żbikowskiego. W działaniach agitacyjnych oraz w przedsięwzięciach wychowawczych pomógł mu Komisarz dla Polskich Spraw Wojskowych Stanisław Bobiński, który: „potrafił wciągnąć do pracy [...] takich towarzyszy, jak [Edward – A.S.] Próchniak, [Stanisław – A.S.] Budzyński i [Roman – A.S.] Łągwa. Później częstym gościem bywał tam [Julian – A.S.] Marchlewski”⁵⁰.

Dnia 1 sierpnia 1918 r. na wiecu w pułku pojawił się Lenin, który powiedział: „Sądzę [...], że my, zarówno polscy, jak i rosyjscy rewolucjoniści, pałamy teraz jednym pragnieniem: uczynić wszystko, aby obronić zdobycze pierwszej potężnej rewolucji socjalistycznej, po której nieuchronnie nastąpi szereg rewolucji w innych krajach”⁵¹. Była to wyraźna zapowiedź, do jakich celów w przyszłości potrzebne będą Sowiecom polskojęzyczne formacje wojskowe.

Mimo tych planów, do jesieni 1918 r. Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy nie osiągnął etatowego stanu liczebnego. Na dzień 3 kwietnia liczył bowiem 565 krasnoarmiejców, na początku czerwca 1038 ludzi, w końcu miesiąca zaś 1437. Natomiast 1 lipca jego stan osiągnął 1962 krasnoarmiejców. Dopiero we wrześniu

⁴⁹ Ustalony 20 IV 1918 r. etat pułku strzeleckiego Armii Czerwonej obejmował 2866 krasnoarmiejców, z tego 1296 walczących. Każdy z nich miał się składać z trzech batalionów po trzy trzyplutonowe kompanie strzeleckie w każdym. Dwa pułki tworzyły brygadę, a trzy brygady dywizję strzelecką, która według etatu, wraz z liczącą pięć dywizjonów brygadą artylerii oraz pułkiem kawalerii dywizyjnej i pododdziałami gospodarczymi, powinna liczyć aż 26 972 ludzi oraz 68 dział i 288 karabinów maszynowych, a także 10 048 koni. Szerzej chociażby: N.I. Šatagin, *Organizaciá i Stroitel' stvosovetskoj Armii v 1918–1920 gg.*, Moskva 1954, s. 40 i n.; *Historia sztuki wojennej do roku 1939*, red. P.A. Rotmistrov, Warszawa 1967, s. 415.

⁵⁰ J. Hofman, *op. cit.*, s. 197.

⁵¹ W. Lenin, *Dziela wszystkie*, przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR, t. XXXVII (*Lipiec 1918 – marzec 1919*), Warszawa 1988, s. 21 – Przemówienie na wiecu Rewolucyjnego Czerwonego Pułku Warszawskiego z 1 VIII 1918 r.

w szeregach pułku znalazło się 2870 mężczyzn, co zgodne było z obowiązującym w tym czasie etatem. Wśród nich byli ponoć nawet żołnierze Żelaznej Brygady brygadiera Józefa Hallera⁵². Nie brakowało też Litwinów, Białorusinów, Ukraińców oraz Łotyszy i Rosjan, a nawet Chińczyków i Koreańczyków. Miał więc on charakter internacjonalistyczny, ale do różnych partii komunistycznych należało zaledwie 31 osób. Mimo to w pułku prowadzono aktywną działalność propagandową i agitacyjną – oczywiście w duchu bolszewickim.

Tworzone w ramach pułku słabe liczebnie pododdziały wysyłano na różne fronty rosyjskiej wojny domowej. Na Syberii i Uralu, czyli na Froncie Wschodnim walczyły one przeciwko wojskom adm. Aleksandra Wasilewicz Kołczaka, a na Froncie Południowym przeciwko Siłom Zbrojnym Południa Rosji. Ponadto wzięły udział w tłumieniu antybolszewickiego powstania anarchistów, które wybuchło w Moskwie. Ostatecznie na początku sierpnia 1918 r. cały Czerwony Pułk Rewolucyjnej Warszawy wyruszył na Front Południowy – najpierw do Tambowa, a potem w kierunku Bałaszowa. Walczył tam już w składzie Zachodniej Dywizji Strzeleckiej⁵³.

Jesienią tego roku, zgodnie z propozycją złożoną Najwyższej Radzie Wojennej Republiki przez Stanisława Bobińskiego, pułk przeformowano w Zachodnią Dywizję Strzelecką. Powstała ona na mocy dekretu Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki z 21 października 1918 r.⁵⁴ Jej pierwszym komisarzem został właśnie S. Bobiński. W swoim projekcie przewidywał on utworzenie odpowiedniej komisji organizacyjnej złożonej z działaczy Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy oraz socjaldemokratów litewskich, przy czym obie te partie miały sprawować nad nią nadzór polityczny. W jej skład oprócz Czerwonego Pułku Rewo-

⁵² Była to II Brygada Legionów Polskich (zwana też „Karpacką”), należąca następnie do Polskiego Korpusu Posiłkowego, która w nocy z 15 na 16 II 1918 r. pod Rarańczą przeszła front i połączyła się z II Korpusem Polskim w Rosji.

⁵³ J. Hofman, *op. cit.*, s. 197–211.

⁵⁴ Tymczasem zgodnie z ustaleniami historyków sowieckich jej formowanie rozpoczęto już 3 VIII 1918 r. w Moskwie, bazując na „polskich internacjonalistach”. Pierwotnie była to Zachodnia Dywizja Piechoty, która 11 IX przemianowana została na Zachodnią Dywizję Strzelecką, która 5 VII 1919 r. stała się 52 Dywizją Strzelecką, a 13 XII 1920 r. 53 Jekatierynberską Dywizją Strzelecką. Jej pierwszym dowódcą, od 16 VIII 1918 do 8 I 1919 r., był Władimir Aleksiejewicz Jerszow. Następnie pełniącym obowiązki dowódcy, od 8 I do 11 II 1919 r., został Jan Michajłowicz Makowski (zapewne pomyłono go jednak z Jerzym Franciszkiem Makowskim). Wcześniej, mianowicie od 16 VIII do 3 IX 1918 r. był on szefem jej sztabu. Po nim dopiero dowództwo przejął Roman Wojciechowicz Łągwa, który stanowisko to zajmował od 11 II do 18 IX 1919 r. Natomiast pierwszym komisarzem wojskowym tej dywizji, od 14 VIII do 28 XI 1918 r., był Stanisław Bobiński. Kolejny komisarz to – od 3 do 11 IX 1918 r. – Stefan Żbikowski, a następny – od 11 IX 1918 r. do 1 IV 1919 r. – Stanisław Budzyński i w końcu od 28 XI 1918 r. do 4 IV 1919 r. (Stanisław) Działkiewicz. Komisarzem wojskowym spośród polskich komunistów był też Adam Sławiński (właściwie Adam Kaczorowski-Sławiński). *Vide* choćby: *Direktivy komandovaniâ frontov Krasnoj Armii...*, s. 578–579; *Graždanskaâ vojna i voennaâ intervenciâ v SSSR. Ėcikliopediâ*, redakcionnaâ kollegiâ – glavnyj red. S.S. Hromov, Moskva 1983, s. 488.

lucyjnej Warszawy miały wejść również kadry Zbiorczej Drużyny Wartowniczej K. Roguskiego, a także żołnierze byłego I Korpusu Polskiego generała Józefa Dowbor-Muśnickiego, którzy przeszli na stronę Sowietów. Zgodnie z założeniami dywizja miała mieć charakter internacjonalistyczny, przy czym formowano ją, opierając się na obowiązującej wówczas w Armii Czerwonej zasadzie terytorialnej. Dlatego też do służby w niej kierowano wszystkich mężczyzn, bez względu na narodowość, urodzonych na terenie byłego Królestwa Polskiego i guberni leżących na terytorium Litwy. W praktyce jednak początkowo większość zarówno poborowych, jak i silnie zmotywowanych ideologicznie ochotników była Polakami lub też swobodnie posługiwała się językiem polskim⁵⁵.

Wydaje się jednak, że rację ma historyk, który twierdzi, że dla wielu zgłaszających się do Zachodniej Dywizji Strzeleckiej ochotników oraz krasnoarmiejców przenoszących się tam z innych formacji ówczesnej Armii Czerwonej najważniejszą motywacją była nadzieja na szybki powrót do Polski⁵⁶. Nie wyklucza to oczywiście występowania także z innych postaw, o czym świadczyć może chociażby sprawa swoistego „szantażu” części kadr dowódczych tej dywizji z listopada 1918 r., kiedy to komandir jej 1 Brygady zakomunikował sztabowi dywizji, że w związku z informacjami o rewolucji w Niemczech część podległego mu komsostawu⁵⁷ oraz krasnoarmiejców oświadczyła, że uciekną, jeżeli nie zostaną przetrzuceni na Zachód. Sprawa była na tyle poważna, że dowództwo i oddział specjalny sowieckiej 9 Armii, w skład której wchodziła w tym czasie Zachodnia Dywizja Strzelecka, zdecydowały się na aresztowania przewodników tego swoistego buntu. Represje dotknęły również część jej kadry dowódczej i politycznej, w tym nawet R. Łągwę i jednego z komisarzy wojskowych Jaśkiewicza⁵⁸, których za dopuszczenie do tej sytuacji zamierzano postawić przed armijnym Rewolucyjnym Trybunałem Wojskowym. Uratowało ich jednak wstawiennictwo Stanisława Pestkowskiego, występującego z ramienia Ludowego Komisariatu do Spraw Narodowościowych, oraz S. Bobińskiego, pełniącego wtenczas funkcję Komisarza dla Polskich Spraw Wojskowych przy sztabie Moskiewskiego Okręgu Wojskowego⁵⁹.

Komisarzami dywizji zostali wspomniani już S. Bobiński, S. Żbikowski i S. Budzyński. Poza tym komisarzy miały też poszczególne jej pułki oraz inne oddziały. Byli oni niezbędni, gdyż zgodnie z zasadami obowiązującymi w Armii

⁵⁵ H. Bobińska, *op. cit.*, s. 204–206; T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 203–212; J. Sobczak, *op. cit.*, s. 14–17; A. Miodowski, *Związki Wojskowych Polaków...*, s. 54–57.

⁵⁶ K. Zieliński, *op. cit.*, s. 50.

⁵⁷ Od określenia „komandnyj sostaw” (командный состав), czyli kadra dowódcza, którego to neologizmu używano z braku istnienia w ówczesnej Armii Czerwonej stopni oficerskich, zastąpionych nazwami pochodzących z wyboru i pełniących w sowieckich siłach zbrojnych funkcji dowódczych.

⁵⁸ Najprawdopodobniej był to Aleksander Jaśkiewicz.

⁵⁹ A. Miodowski, *Polityka wojskowa...*, s. 242–243.

Czerwonej ogromne znaczenie w jej życiu służbowym zajmowała działalność agitacyjno-propagandowa, prowadzona oczywiście w duchu komunistycznym⁶⁰. Warto też wspomnieć, że podobne działania podejmowano także wobec żołnierzy rozlokowanego na Białorusi I Korpusu Polskiego generała J. Dowbor-Muśnickiego. Tak było chociażby w przypadku stacjonującego w Witebsku I Dywizjonu Artylerii Ciężkiej⁶¹ oraz 1 Pułku Inżynieryjnego rozlokowanego w rejonie miejscowości Uborki–Łapiszczce–Dubrowna, gdzie wskutek bolszewickiej agitacji zdecydowana większość żołnierzy odmówiła odmarszu do Bobrujska⁶². W efekcie tego w maju 1918 r., czyli w momencie rozwiązywania i demobilizacji Korpusu, szeregi formacji późniejszej Zachodniej Dywizji Strzeleckiej zasililo jakoby aż 1,2 tys. jego byłych żołnierzy, których wcielono do 1 Warszawskiego Pułku Strzelców. Poza tym do dywizji tej trafiali byli żołnierze Żelaznej II Brygady Legionów Polskich oraz II Korpusu Polskiego w Rosji. Nie było ich jednak zbyt wielu⁶³. Mimo to w październiku 1918 r. w memorandum rezydującego w Paryżu Komitetu Narodowego Polskiego, zatytułowanym *Bolszewizm w Polsce* napisano: „Ale zaraza bolszewicka nie przeniknęła niestety tylko przy pomocy płatnych agitatorów [...] do Królestwa. Co smutniejsze, że pomiędzy żołnierzami, a nawet oficerami rozbrojonej i rozpędzonej przez Niemców byłej armii generała Dowbór-Muśnickiego [czyli I Korpusu Polskiego w Rosji – A.S.] znajduje się znaczna liczba bolszewików, ogarniętych szaleństwem niby z przekonania”⁶⁴.

Stąd też już na początku 1919 r. Centralny Komitet Wykonawczy Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy apelował do wszystkich żołnierzy polskiego pochodzenia, aby niezwłocznie zgłaszali się do służby w Zachodniej Dywizji

⁶⁰ Szerzej *vide*: Instrukcja dla komisarzy oddziałów 1 Armii Konnej – maj 1920, RGWA, Zarząd 1 Armii Konnej, Zarząd Polityczny, Wydział Ogólny, sygn. 245.2.10; Instrukcja dla komisarzy politycznych oddziałów Frontu Południowego – niedatowana, ale najprawdopodobniej pochodząca z 1920, RGWA, Zarząd 11 Orenburskiej Czerwonego Sztandaru Dywizji Kawalerii, Wydział Polityczny Dywizji, sygn. 7694.1.225; Podstawy dyscypliny proletariackiej w Armii Czerwonej, RGWA, Zarząd 14 Dywizji Kawalerii, Wydział Polityczny Dywizji, sygn. 7704.1.131; Meldunek dla Ludowego Komisarza Spraw Wojskowych Ukrainy z 6 IV 1919, Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Ukrainy w Kijowie (Centralny Derżwanyj Archiw Hromadskich Objednań Ukrainy u Kyjewi), Komitet Centralny Komunistycznej Partii Ukrainy, sygn. 1.20.17; Istoriâ Krasnoj Armii, Paryż 15 III 1935 goda. Kratkaâ istoričeskaâ spravka, Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie, Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 303.4.3239; Wiadomości z pism bolszewickiej Ukrainy. Organizowanie wojska, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Instytucje Wojskowe 1918–1939, sygn. 296/I/33; *Graždanskaâ vojna...*, s. 105–106, 293–294; D. Wołkogołow, *Trocki*, Warszawa 1996, s. 144, 150, 193.

⁶¹ H. Bagiński, *op. cit.*, s. 193; *Księga Polaków...*, s. 166, 491, 727; W. Kozłowski, *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993, s. 249 i n.

⁶² H. Bagiński, *op. cit.*, s. 198–200.

⁶³ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 209–211, 490; A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa komunistów polskich w RSFRR w latach 1918–1920*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XXXIII, s. 28–30; A. Miodowski, *Polityka wojskowa...*, s. 206–217.

⁶⁴ Cyt. za: K. Zieliński, *op. cit.*, s. 42–43.

Strzeleckiej, która miała stać się załącznikiem „polskiej armii czerwonej”. Dywizja ta miała stanowić jedną z najważniejszych formacji sowieckiego Frontu Zachodniego mającego przez „bramę smoleńską” wkroczyć na ziemie etnicznie polskie. Dlatego też w jej składzie znajdowały się 1 Warszawski⁶⁵, 2 Lubelski, 3 Siedlecki, 5 Litewsko-Wileński Pułki Strzelców oraz 6 Mazowiecki Pułk Czerwonych Ułanów i 4 Warszawski Pułk Czerwonych Huzarów⁶⁶. Plany te związane były z oczekiwaniem na wybuch rewolucji w Niemczech i powstania zbrojnego w byłym Królestwie Polskim, mającego doprowadzić do wybuchu w Polsce wojny partyzanckiej i obalenia niemieckiej okupacji oraz do zwycięskiej ofensywy Armii Czerwonej, która z pomocą rozwijającego się w kraju ruchu komunistycznego otworzy polskojęzycznym formacjom rewolucyjnym drogę do „czerwonej” Warszawy⁶⁷.

Dlatego też w styczniu tego roku Centralny Komitet Wykonawczy Komunistycznej Partii Robotniczej Polski w Rosji zwrócił się do ówczesnego Ludowego Komisarza Spraw Wojskowych oraz jednocześnie przewodniczącego Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki Lwa Dawidowicza Trockiego z memorandum dotyczącym przeformowania Zachodniej Dywizji Strzeleckiej w „polską grupę armijną”. Liczono bowiem na to, że władze sowieckie zgodzą się na zgrupowanie całej dywizji na Froncie Zachodnim⁶⁸ i na uzupełnienie jej szeregów przez nabór ochotniczy przeprowadzony w środowiskach Polaków przebywających wtenczas w sowieckiej Rosji i pobór przymusowy na jej obszarach zamieszkałych przez polską ludność kresową. Poza tym liczono, że wyrażą one zgodę na przeniesienie do szeregów Zachodniej Dywizji Strzeleckiej wszystkich Polaków służących w innych formacjach Armii Czerwonej. Jednocześnie w miarę posuwania się sowieckiego Frontu Zachodniego w kierunku Polski mieli zasilać ją członkowie prosowieckich grup partyzanckich dotychczas działających „na Litwie i Białorusi”, czyli na tyłach Wojska Polskiego⁶⁹. Wszystkie te plany wynikały zaś z przekonania polskich komunistów w Rosji, że najważniejsza była możliwie najpełniejsza mobilizacja polskich i polskojęzycznych członków wszystkich organizacji i grup komunistycznych oraz sympatyków władzy sowieckiej na Front Zachodni. W tym celu należało przeprowadzić wzmoczoną akcję agitacyjno-propagandową

⁶⁵ Powstał on z Czerwonego Pułku Rewolucyjnej Warszawy.

⁶⁶ A. Leinwand, *Wojna polsko-sowiecka w latach 1919–1920. Polityka i strategia stron walczących*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 33–34; N. Davies, *op. cit.*, s. 55; G. Nowik, *op. cit.*, s. 151; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 39.

⁶⁷ *Vide m.in.: KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty*, kolegium redakcyjne J. Kowalski, F. Kalicka, S. Zachariasz, Warszawa 1953, s. 25–26 – Pod sztandary rewolucji – odezwa Komitetu Centralnego Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, luty 1919 r.

⁶⁸ Powstał on 19 II 1919 r., co oznaczało, że władze sowieckie coraz poważniej traktowały zachodni oraz północno-zachodni kierunek operacyjny. *Vide: Direktivy komandovaniâ frontov Krajsnoj Armii...*, s. 529–530; *Graždanskaâ vojna...*, s. 216.

⁶⁹ W tym celu 3 IX 1919 r. w Smoleńsku utworzono Biuro Dywersji.

wśród wszelkich grup Polaków przebywających w Rosji, w tym również wśród jeńców i uchodźców z lat pierwszej wojny światowej. Dlatego też przy Rewolucyjnej Radzie Wojennej Zachodniej Dywizji Strzeleckiej powołano Wydział Werbunkowy, na czele którego stanął Romuald Muklewicz, pracownik Polskiego Biura Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików) i późniejszy zastępca członka Centralnego Komitetu Wykonawczego Grup Komunistycznej Partii Robotniczej Polski w Rosji. Poza tym w Wydziale tym działali także biełgorodczyk Antoni Cichoński, Kazimierz Bieniek, Julian Morawski i Jakub Oksza. Łącznie na terenie Rosji oraz części Ukrainy i Białorusi znajdujących się wtedy w rękach „czerwonych” zorganizowano 30 biur werbunkowych. Wiosną 1919 r. biura takie działały w Moskwie, Piotrogradzie, Tule, Astrachaniu, Briąnsku, Charkowie, Jekatierynosławiu, Kamienskoje, Kałudze, Kremieńczugu, Niżnym Nowgorodzie, Orle, Woroneżu, Saratowie⁷⁰, Samarze, Smoleńsku, Słonimiu, Oszmianie, Lidzie oraz w Mińsku i Wilnie. Starano się też, aby na czele każdego z nich stał Polak – członek Komunistycznej Partii Robotniczej Polski. Poza tym agentów werbunkowych wysyłało także do miejscowości, w których nie było stałych biur. Wszystkie lokalne biura werbunkowe otrzymywały z Moskwy materiały agitacyjno-propagandowe, a ich działalność starano się koordynować z poczynaniami stacjonujących tam formacji Armii Czerwonej, w których służyli polskojęzyczni żołnierze, oraz z miejscowymi organami władzy sowieckiej. Z nieufnością patrzono jednak na wszelkie oddolne i niezgodnione z Biurem Werbunkowym Zachodniej Dywizji Strzeleckiej i „Polrewwojenkodem” inicjatywy. Starano się je likwidować lub podporządkować.

Agitację dotyczącą ochotniczego wstępowania do Zachodniej Dywizji Strzeleckiej prowadzono także za pomocą prasy ukazującej się w sowieckiej Rosji i kontrolowanej przez władze sowieckie, głównie zaś za pośrednictwem tytułów wydawanych po polsku⁷¹.

Aby utrudnić jednak pracę polskiemu wywiadowi wojskowemu oraz ograniczyć do minimum wśród ochotników oraz poborowych kierowanych do służby w Zachodniej Dywizji Strzeleckiej wrogą agitację, należało skrupulatnie sprawdzać każdego z nich. Przed wcieleniem wszyscy musieli wypełnić odpowiednią ankietę personalną, w której m.in. należało odnotować kontakty z krajem, miejscem pracy, a w przypadku komunistów także etapy ich kariery partyjnej. Obawiano się bowiem różnego rodzaju szpiegów, prowokatorów i sabotażystów. Stąd też liczne były przypadki aresztowań nawet wśród tych, którzy podawali się za członków Komunistycznej Partii Robotniczej Polski⁷².

⁷⁰ *Odezwa polskiego oddziału Czerwonej Armii w Saratowie z 22 VIII 1918 r. wzywająca Polaków do wstępowania w szeregi Armii Czerwonej*, [w:] *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej...*, s. 93.

⁷¹ Szerzej *vide* choćby: K. Zieliński, *op. cit.*, s. 241.

⁷² A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 48–49; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 50–51.

Realizacja tych planów odbywała się jednak bardzo powoli i z dużym trudem. Pewne ich przyspieszenie nastąpiło dopiero po wizycie i interwencji R. Łągwy u L. Trockiego 15 stycznia 1919 r. w Bałaszowie oraz po wizycie Józefa Unszlichta 24 stycznia w Sierpuchowie, gdzie przebywali wówczas członkowie Rewolucyjnej Rady Wojennej Republiki⁷³.

Jednocześnie J. Unszlicht ogłosił powołanie Rewolucyjnej Rady Wojennej Polski, w skrócie z rosyjska zwanej „Polrewwojesowietem”⁷⁴. W jej skład weszli Samuel Łazowert, Adam Kaczorowski-Sławiński i Stefan Brodowski⁷⁵. Później powiększono ją o Jakuba Fenigstein-Doleckiego i J. Unszlichta. Pierwsze spotkanie członków tej Rady odbyło się 3 stycznia, przewodniczył mu S. Łazowert, a sekretarzem był S. Brodowski. Poza członkami „Polrewwojesowietu” w zebraniu tym uczestniczyli dowódca dywizji Jerzy Franciszek Makowski oraz pełniący obowiązki jej komisarza wojskowego S. Bobiński, a także R. Łągwa. Poza sprawowaniem kontroli nad polskojęzycznymi formacjami wojskowymi Armii Czerwonej miała być ona organizacją zajmującą się organizowaniem i zaopatrzeniem w broń oraz środki materialne i materiały agitacyjno-propagandowe dla rewolucji robotniczej w Polsce. Jej realna władza i możliwości były jednak wówczas raczej wątpliwe⁷⁶.

Warto też wspomnieć, że w 1919 r. powszechny zaciąg i mobilizacja do służby w Zachodniej Dywizji Strzeleckiej polskojęzycznych i polskich komunistów przebywających w Rosji napotykały na poważny opór ze strony Biura Organizacyjnego Komitetu Centralnego Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików), obawiającego się, że zaplecze oraz różne instytucje władzy sowieckiej zostaną ogołoczone z odpowiednich kadr, a także zapewne niezbyt ufającego swym polskim towarzyszom, co powodowało, że wolało nie dopuścić do znalezienia się zbyt dużej ich liczby na froncie polsko-sowieckim i w pobliżu granicy w Polskę. Mimo to – jak wspomniano – Wydział Werbunkowy Zachodniej Dywizji Strzeleckiej we współpracy z Komunistyczną Partią Robotniczą Polski, głównie zaś z jej Centralnym Komitetem Wykonawczym, wydawał bardzo dużo ulotek, odezw i apeli, a także komunikatów i tekstów prasowych adresowanych do rodzimych komunistów przebywających w Rosji oraz ludności polskiej⁷⁷.

⁷³ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 166–169, 218–219, 228–233; J.A. Reguła, *Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów*, Toruń 1994, s. 32–34; A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 31–34; A. Nowak, *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001, s. 546–547; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 44–46.

⁷⁴ Taką nazwę tej organizacji, zapewne słusznie, podaje Konrad Zieliński (*op. cit.*, s. 44). Tymczasem w polskiej i polskojęzycznej literaturze przedmiotu można spotkać również inne jej nazwy, mianowicie Polski Komitet Wojskowo-Rewolucyjny oraz Rada Wojskowo-Rewolucyjna.

⁷⁵ Właściwie był to urodzony w Warszawie Stefan Brodowski [Bratman].

⁷⁶ K. Zieliński, *op. cit.*, s. 44.

⁷⁷ Cyt. za: K. Zieliński, *op. cit.*, s. 49.

Jak wzmiankowano, w kręgach polskich i polskojęzycznych komunistów w Rosji bardzo poważnie traktowano kwestię pracy politycznej oraz agitacji i propagandy kierowanej do krasnoarmiejców służących w szeregach Zachodniej Dywizji Strzeleckiej. W związku z tym w jej Rewolucyjnej Radzie Wojennej znaleźli się sprawdzeni i wybitni polscy i polskojęzyczni komuniści, jak choćby S. Brodowski i S. Łazowert – dawni działacze Socjaldemokracji Królestwa Polskiego i Litwy, a następnie członkowie Komunistycznej Partii Robotniczej Polski, oraz Adam Kaczorowski-Sławiński, należący wtenczas do Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików).

Natomiast odpowiednio przygotowanych politycznie dowódców – komandirów – oddziałów i pododdziałów kompletowano, głównie opierając się na działających od końca grudnia 1918 r. Kursach Czerwonych Dowódców Polskich. Ich pierwszym komisarzem wojskowym był Zdzisław Szeryński, a jego zastępcą Bolesław Korfeld – jeden z pierwszych absolwentów. Kursy te przekształcono następnie w Szkołę Czerwonych Komunardów, w której prowadzono dwa kursy: przygotowawczy i specjalny. Pierwsi jej absolwenci ukończyli ją w lipcu 1919 r., przy czym w całym okresie istnienia Kursów Czerwonych Dowódców Polskich oraz Szkoły Czerwonych Komunardów w latach 1919–1920, najpierw w Mińsku, potem w Smoleńsku, a w końcu w Moskwie, wypromowano w sumie około tysiąca czerwonych komandirów⁷⁸. Ludzie ci zastąpili na stanowiskach dowódczych przydzielanych początkowo do Zachodniej Dywizji Strzeleckiej Rosjan, z reguły byłych oficerów dawnej Armii Rosyjskiej⁷⁹.

Do przyszłych krasnoarmiejców podejmujących służbę w polskojęzycznych formacjach Armii Czerwonej starano się też docierać przez agitację i propagandę organizowaną przez wspomniane biura werbunkowe Zachodniej Dywizji Strzeleckiej⁸⁰. Ponadto organizowano swoiste wycieczki agitacyjne nawet do najdalej położonych miasteczek Mińszczyzny i Litwy. Ich celem była tamtejsza polska ludność cywilna. Dlatego też różne materiały agitacyjne rozdawano wiernym wychodzącym po nabożeństwach z kościołów. Poza tym, wzorem sowieckim, organizowano koncerty oraz zabawy – w tym dla dzieci. Wszystkie te przedsięwzięcia służyć miały przekonaniu kresowych Polaków, głównie zaś potencjalnych ochotników do polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej, do ochotniczego wstępowania w ich szeregi⁸¹.

⁷⁸ Taką też liczbę, ale zdaje się, że jedynie w odniesieniu do absolwentów Szkoły Czerwonych Komunardów, podaje Konrad Zieliński (*op. cit.*, s. 46).

⁷⁹ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 232–234; W. Najdus, *Udział Polaków w rewolucji październikowej*, Warszawa 1967, s. 75–80; N. Davies, *op. cit.*, s. 73–74; T. Żenczykowski, *Dwa komitety 1920 i 1944. Polska w planach Lenina i Stalina*, Łomianki [b.r.w.], s. 11; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 46–47 i 282.

⁸⁰ Jednocześnie odpowiednie działania w tym kierunku podjął także Centralny Komitet Wykonawczy utworzonej 16 XII 1918 r. KPRP. Szerzej *vide*: K. Zieliński, *op. cit.*, s. 93.

⁸¹ *Ibidem*, s. 46.

W wyniku wszystkich tych działań krasnoarmiejcy z Zachodniej Dywizji Strzeleckiej otrzymali zapewne odpowiednią obróbkę ideologiczną, aby stać się szpicą rewolucji. Nie da się jednak ustalić, ilu z nich po prostu chciało wrócić do Polski – niezależnie od jej aktualnego czy też przyszłego kształtu ustrojowego. Według ustaleń oficerów Oddziału II Sztabu Generalnego Wojska Polskiego część z nich do służby w Armii Czerwonej zmuszały nie przekonania polityczne, lecz głód i obawa przed represjami CzeKa. Stąd też ich zdaniem „odpowiednia agitacja zrobiłaby dużo dobrego”⁸². Słuszność tego przekonania potwierdzają przypadki przechodzenia części krasnoarmiejców na stronę polską – niekiedy wraz z ich dowódcami. Mimo to, zdaniem części badaczy tego zagadnienia, na tle innych formacji Frontu Zachodniego Zachodnia Dywizja Strzelecka była jednostką dobrze przygotowaną do walki także pod względem wojskowym.

Warto jednak odnotować też opinię Juliana Marchlewskiego, który w lipcu 1919 r. stwierdził: „Nastrój żołnierzy bodaj nienajgorszy, a częściowo nawet rwą się do boju, lecz kierownictwo ponoć szwankuje (właśnie przy mnie był wypadek, że 50 legionistów [mowa tutaj o żołnierzach Wojska Polskiego – A.S.] napadło na naszych, zaskoczyli śpiących, rozbili, zabrali im 3 kulomioty i sporo jeńców). Ogólnie mam wrażenie, że ta armia [mowa tutaj o Froncie Zachodnim – A.S.] rady sobie z Polakami nie da. Jeżeli nie przyślą jej posiłków – przede wszystkim artylerii i konnicy – to prawdopodobnie będą musieli cofnąć się z Mińska, a gdzie się zatrzymają – nie wiadomo. Wobec tego deklamacje takiego Leszczyńskiego o potrzebie »wojny rewolucyjnej« są wprost śmieszne. [...]»

Fatalnie wszakże, że zdarzają się zdrady: w tych dniach uciekło dwu kometantów batalionów na tamtą stronę; jeden z nich ukradł przy tym kasę batalionu – kilkadziesiąt tysięcy rubli – drugi zabrał z sobą paru żołnierzy, obaj Polacy. Takie zdrady pewnie są nieuniknione wobec tego właśnie, że tu Polacy stają przeciw Polakom”⁸³.

Działo się tak mimo długotrwałej i wytężonej pracy werbunkowej oraz agiacyjno-propagandowej polskojęzycznych i polskich komunistów w Rosji, dla których kadry tej szturmowej jednostki rewolucji miały być zbrojnym ramieniem i podporą ich rządów w komunistycznej Polsce. Jednak jej stan liczebny nigdy nie przekroczył 14–16 tys. ludzi, był więc daleki od etatowego⁸⁴.

Plany te zostały zniweczone przez władze sowieckie, które – jak już wspomniano – z zasady przeciwnie były tworzeniu w Armii Czerwonej jednostek narodowych i w czerwcu 1919 r. oficjalnie przemianowały ją na 52 Dywizję Strzelecką. Wydaje się więc, że od samego początku zakładały one jej tymczasowość, o czym

⁸² Cyt. za: *ibidem*, s. 47. *Vide* także: N. Davies, *op. cit.*, s. 72.

⁸³ Cyt. za: K. Zieliński, *op. cit.*, s. 47. Nie należy też jednak przeceniać ówczesnych zdolności bojowych Wojska Polskiego.

⁸⁴ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 213–217; N. Davies, *op. cit.*, s. 73–74; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 47.

może świadczyć choćby fakt z reguły skutecznego utrudniania przenoszenia się do jej szeregów polskojęzycznych krasnoarmiejców służących wcześniej w innych formacjach ówczesnej Armii Czerwonej.

Warto też pamiętać, że nawet rota internacjonalistycznej przysięgi wojskowej składanej przez żołnierzy Zachodniej Dywizji Strzeleckiej nie zawierała słów „Polska” czy też „Polski”, co jej propagandyście nie przeszkadzało szafować tego typu odniesieniami, tworzącymi wrażenie, że jest to rzekomo jakaś polska formacja wojskowa. Było to bowiem dosłowne, choć nie dość udolne, tłumaczenie rozwlekłej przysięgi dla Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej zatwierdzonej przez Ogólnorosyjski Komitet Wykonawczy Rad Robotniczych Chłopskich i Żołnierskich z kwietnia 1918 r.⁸⁵

Kres istnienia Zachodniej Dywizji Strzeleckiej przyniosły zmiany zachodzące na utworzonym 19 lutego 1919 r. sowieckim Froncie Zachodnim⁸⁶ oraz powstanie wspomnianej już Republiki Litewsko-Białoruskiej, a także znaczące sukcesy Wojska Polskiego zgrupowanego w ramach Frontu Litewsko-Białoruskiego, które najpierw zajęły Lidę i Baranowicze, a następnie 21 kwietnia 1919 r. Wilno. W ich efekcie Front Zachodni musiał przejść do defensywy⁸⁷, co spowodowało, że na aktualności straciły przesłanki do ewentualnego tworzenia przez Sowiety „polskiego zgrupowania wojskowego”. Tym samym nierealne stały się plany wywołania rewolucji w Polsce wspomaganej przez kadry Zachodniej Dywizji Strzeleckiej – rewolucja musiała poczekać na dogodniejszy moment. W związku z tym w lipcu zaniechano formowania Polskiej Grupy Armijnej, a Zachodnią Dywizję Strzelecką – o czym już wspomniano – przemianowano na 52 Dywizję Strzelecką i przeniesiono na walczący z Siłami Zbrojnymi Południa Rosji sowiecki Front Południowy. Jednocześnie straciła ona swój dotychczasowy, „polski” charakter⁸⁸. Tak zakończył się pierwszy etap formowania oraz istnienia polskojęzycznych formacji Armii Czerwonej, których dzieje z lat 1917–1919 nadal są niedostatecznie przebadane i opisane.

---

⁸⁵ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 211–212; J. Hofman, *op. cit.*, s. 192–193; L. Ratajczyk, Z. Zmyślony, *Geneza polskiej przysięgi wojskowej i tradycje jej składania*, [w:] *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, red. L. Ratajczyk, Warszawa 1981, s. 160; A. Leinwand, *Działalność agitacyjna i propagandowa...*, s. 32–33, 222; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 47–48.

⁸⁶ Szerzej *vide* chociażby: *Direktywy komandovaniâ frontov Krasnoj Armii...*, s. 529–530; N.E. Kakurin, V.A. Melikov, *Graždanskaâ vojna VROSI: Vojna s belopolâkami*, Moskwa–Sankt-Peterburg 2002, s. 18, 20; *Graždanskaâ vojna...*, s. 216.

⁸⁷ N.E. Kakurin, V.A. Melikov, *op. cit.*, s. 20–21.

⁸⁸ T. Butkiewicz, A. Ślisz, *op. cit.*, s. 234–237; K. Zieliński, *op. cit.*, s. 72, 117.

Bibliografia

ŹRÓDŁA ARCHIWALNE

Archiwum Akt Nowych w Warszawie

Instytucje Wojskowe 1918–1939, sygn. 296/1/33.

Centralne Archiwum Państwowe Organizacji Społecznych Ukrainy w Kijowie (Centralnyj Derżwanyj Archiw Hromadśkich Objednań Ukrainy u Kyjewi)

Komitet Centralny Komunistycznej Partii Ukrainy, sygn. 1.20.

Centralne Archiwum Wojskowe – Wojskowe Biuro Historyczne w Warszawie

Oddział II Sztabu Głównego, sygn. 303.4.3239.

Rosyjskie Państwowe Archiwum Wojskowe w Moskwie (Rossijskij Gosudarstwiennyj Wojennyj Archiw) [RGWA]

Zarząd 1 Armii Konnej. Zarząd Polityczny. Wydział Ogólny, sygn. 245.2.

Zarząd 1 Armii Konnej, sygn. 245.9.

Zarząd 11 Orenburskiej Czerwonego Sztandaru Dywizji Kawalerii. Wydział Polityczny Dywizji, sygn. 7694.1.

Zarząd 14 Dywizji Kawalerii. Wydział Polityczny Dywizji, sygn. 7704.1.

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Direktivy komandovaniâ frontov Krasnoj Armii (1917–1922 gg.). Sbornik dokumentov v 4-h tomah, t. IV (*Materialy, ukazateli*), kollegial'naâ rabota – otvetstvennyj sostavitel' T.F. Karâeva, Moskva 1978.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. I (*Marzec 1917 – listopad 1918*), oprac. W. Gostyńska, I. Jaźborowska, P. Olszeński, S. Wroński, A. Zatorski, Warszawa 1961.

Hera E., *Z biegiem lat, z biegiem wydarzeń (1939–1956)*, Łomianki 2011.

KPP w obronie niepodległości Polski. Materiały i dokumenty, kolegium redakcyjne J. Kowalski, F. Kalicka, S. Zachariasz, Warszawa 1953.

Lenin W., *Dziela wszystkie*, przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR, t. XXXV (*Październik 1917 – marzec 1918*), Warszawa 1988.

Lenin W., *Dziela wszystkie*, przekład z piątego wydania rosyjskiego w pięćdziesięciu pięciu tomach przygotowanego przez Instytut Marksizmu-Leninizmu przy KC KPZR, t. XXXVII (*Lipiec 1918 – marzec 1919*), Warszawa 1988.

Maciejewski J.K., *Zawadiaka. Dzienniki frontowe 1914–1920*, Warszawa 2015.

Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej (marzec 1917 – listopad 1918 r.). Materiały i dokumenty, wybór i oprac. W. Pomykało, Warszawa 1957.

Stalin J.W., *Dziela*, przekład z wydania rosyjskiego przygotowanego przez Instytut Marksa–Engel-sa–Lenina przy KC WKP (b), t. IV (*Listopad 1917–1920*), Warszawa 1951.

Szpinger S., *Z Pierwszą Konną*, wyd. 2 rozszerzone, Łódź 1971.

Uchodźstwo polskie w Rosji w latach I wojny światowej w świetle dokumentów, wstęp, wybór i oprac. M. Korzeniowski, K. Latawiec, D. Tarasiuk, Lublin 2018.

OPRACOWANIA

Achmatowicz A., Strzyżewska Z., *Powszechny obowiązek służby wojskowej Polaków w Rosji Sowieckiej. Wiosna 1919 roku. Archiwalny przyczynek do początków wojny polsko-sowieckiej*, „Studia do Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2005, t. XXXIII, s. 154–157.

Appelbaum A., *Czerwony głód*, Warszawa 2018.

Bagiński H., *Wojsko Polskie na Wschodzie 1914–1920*, Warszawa 1921.

Bielowa I., „Przed rewolucją dobrze się żyło miejscowym gospodarzom i uchodźcom...”. *Uchodźcy z guberni zachodnich w centralnej Rosji w latach 1915–1925*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015, s. 297–317.

Butkiewicz T., Ślisz A., *Polscy żołnierze Wielkiego Października*, Warszawa 1987.

Cimek H., *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Rzeszów 2011.

Czapiewski E., *Rosja bolszewicka – źródła integracji Europy po rosyjsku*, [w:] *Europa środkowo-wschodnia – w kręgu koncepcji Międzymorza*, red. E. Czapiewski, A. Szczepańska-Dudziak, Szczecin 2017, s. 111–148.

Czarniakiewicz A., „Kronika poszukiwania utraconej Ojczyzny”: doświadczenia powrotu z uchodźstwa w świetle dziennika Piotra Steuruka, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michaluk, Ciechanowiec 2015, s. 319–327.

Davies N., *Orzeł Biały, Czerwona Gwiazda. Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*, Kraków 2006. *Graždanskaâ vojna i voennaâ intervenciâ v SSSR. Ėciklopediâ*, redakcionnaâ kollegiâ – glavnyj red. S.S. Hromov, Moskva 1983.

Grosfeld L., *Polskie reakcyjne formacje wojskowe w Rosji 1917–1919*, Warszawa 1956.

Grünberg K., *Polska karta Stalina*, Toruń 1991.

Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego. Od narodzin do wielkości 1917–1939*, Poznań 2016.

Historia sztuki wojennej do roku 1939, red. P.A. Rotmistrowa, Warszawa 1967.

Hofman J., *Z dziejów Czerwonego Pułku Warszawy*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1964, R. IX, nr 2 (31), s. 186–211.

Holzer J., Molenda J., *Polka w pierwszej wojnie światowej*, Warszawa 1963.

Kakurin N.E., Melikov V.A., *Graždanskaâ vojna v Rosii: Vojna s belopolâkami*, Moskva–Sankt-Peterburg 2002.

Kaźmierski T., *Wojskowi Polacy w Rosji w czasie rewolucji (1917–1918 r.)*, Warszawa 1935.

Kołodziej E., *Wychodźstwo zarobkowe z Polski 1918–1939. Studia nad polityką emigracyjną II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1982.

Korzeniowski M., *Na wygnañczym szlaku... Działalność Centralnego Komitetu Obywatelskiego Królestwa Polskiego na Białorusi w latach 1915–1918*, Lublin 2001.

Korzeniowski M., *Uchodźcy z ziem polskich podczas I wojny światowej*, [w:] *Jak Polacy przeżywali wojny światowe?*, red. T. Schramm, P. Skubisz, Szczecin 2016, s. 103–122.

Kozłowski W., *Artyleria polskich formacji wojskowych podczas I wojny światowej*, Łódź 1993.

- Księga Polaków uczestników rewolucji październikowej 1917–1920. Biografie*, red. A. Kochański, Warszawa 1967.
- Leinwand A., *Działalność agitacyjna i propagandowa komunistów polskich w RSFRR w latach 1918–1920*, „*Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej*” 2005, t. XXXIII, s. 11–30.
- Leinwand A., *Wojna polsko-sowiecka w latach 1919–1920. Polityka i strategia stron walczących*, [w:] *Wojna polsko-sowiecka 1920 roku. Przebieg walk i tło międzynarodowe*, red. A. Koryn, Warszawa 1991, s. 20–34.
- Malia M., *Sowiecka tragedia. Historia komunistycznego imperium rosyjskiego*, Warszawa 1998.
- Międzynarodowy ruch robotniczy*, t. I (*Wiek XIX–1945*), red. I. Koberdowa, W. Toporowicz, J. Tomicki, F. Zbiniewicz, Warszawa 1976.
- Miodowski A., *Polityka wojskowa radykalnej lewicy polskiej 1917–1921*, Białystok 2011.
- Miodowski A., *Związki Wojskowych Polaków w Rosji (1917–1918)*, Białystok 2004.
- Mlečin L.M., *Russkaâ armia meždu Trockim i Staliny*, Moskwa 2002.
- Najdus W., *Udział Polaków w rewolucji październikowej*, Warszawa 1967.
- Nowak A., *Polska i trzy Rosje. Studium polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego (do kwietnia 1920 roku)*, Kraków 2001.
- Ratajczyk L., Zmysłony Z., *Geneza polskiej przysięgi wojskowej i tradycje jej składania*, [w:] *Historyczny rodowód polskiego ceremoniału wojskowego*, red. L. Ratajczyk, Warszawa 1981, s. 148–171.
- Reguła J.A., *Historia Komunistycznej Partii Polski w świetle faktów i dokumentów*, Toruń 1994.
- Smoliński A., *Problematyka gospodarki sowieckiej Ukrainy z lat 1921–1939 w świetle akt Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego*, „*Istoričnij Arhiv. Naukovî studii*” 2012, випуск 9, s. 118–129.
- Smoliński A., *Sowiecka Ukraina z lat 1921–1939 w dokumentach Oddziału II Sztabu Głównego Wojska Polskiego oraz próba oceny wartości poznawczej tych akt*, „*Przegląd Wschodni*” 2006, t. X, z. 1 (37), s. 107–143.
- Smoliński A., *Zarys dziejów I Armii Konnej (1919–1923)*, Grajewo 2003.
- Sobczak J., *Udział Polaków w tworzeniu i umacnianiu państwowości radzieckiej w pierwszych latach jej istnienia (1917–1928)*, Warszawa 1984.
- Stoczewska B., *Polityka narodowościowa państwa sowieckiego w polskiej myśli politycznej II Rzeczypospolitej*, [w:] *Związek Radziecki wobec krajów Europy Środkowej i Wschodniej 1920–1991*, red. J. Diec, A. Tyszkiewicz, Kraków 2004, s. 22–34.
- Šatagin N.I., *Organizaciâ i Stroitel'stvo sovetskoj Armii v 1918–1920 gg.*, Moskwa 1954.
- Tęgoborski W., *Polacy w Związku Radzieckim*, Moskwa 1929.
- Tomaszewska O.R., Tomaszewski N.D., *„Bieżeństwo” i jego następstwa. Wydarzenia na pograniczu podlasko-mazowieckim w latach Wielkiej Wojny*, [w:] *Wojna i ludzie. Społeczne aspekty I wojny światowej w Europie wschodniej*, red. D. Michałuk, Ciechanowiec 2015, s. 209–232.
- Trembicka K., *Między utopią a rzeczywistością. Myśl polityczna Komunistycznej Partii Polski (1918–1939)*, Lublin 2007.
- Trembicka K., *Środowisko komunistów wobec odzyskania niepodległości przez Polskę i wojny polsko-bolszewickiej*, [w:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie. Warszawa Nie?pokonana*, t. VIII, red. E. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 43–65.

- Trembicka K., *Wielka wojna w strategii i taktyce partii komunistycznych w pierwszej połowie XX wieku – refleksje o znaczeniu i skutkach*, [w:] *Polska – Europa – Świat. Prace politologiczne i historyczne (księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Edwardowi Olszewskiemu z okazji 70 rocznicy urodzin)*, red. M. Marczevska-Rytko, S. Stępień, Lublin 2012, s. 645–649.
- Wojtkowiak J., *Polacy i Litwini oficerowie Armii Czerwonej w latach 1922–1941. Słownik biograficzny*, Warszawa 2015.
- Wołkogonow D., *Trocki*, Warszawa 1996.
- Wrzosek M., *Polskie korpusy wojskowe w Rosji w latach 1917–1918*, Warszawa 1969.
- Zieliński K., *O Polską Republikę Rad. Działalność polskich komunistów w Rosji Radzieckiej 1918–1922*, Lublin 2013.
- Ziemke E.F., *Armia Czerwona 1918–1941. Powstanie narzędzia agresji*, Oświęcim 2015.
- Żenczykowski T., *Dwa komitety 1920 i 1944. Polska w planach Lenina i Stalina*, Łomianki [b.r.w.].
- Železnye dorogi i processy social'noj modernizacii Rossii v seredine XIX – načale XX v. Sbornik materialov Meždunarodnoj naučnoj konferencii. Kollegial'naâ rabota podpredsedatel'stvom I.M Puškareva*, Tambov 2009.

ALEKSANDER SMOLIŃSKI

Red Army's Western Division. Contribution to the history of Polish-speaking units of Workers' and Peasants' Red Army in 1917–1919

In the study the Author has tackled the issue of social and political circumstances, as well as the methods of forming Polish-speaking units of Red Army, namely the Western Rifles Division, by Polish-speaking and Polish communists staying in Soviet Russia. He was also interested in the actual motives – primarily political ones – which were driving the authorities of communist Russia when they agreed to form Polish-speaking military units on their territory. At the same time, the Author has also determined the actual results of the organizational actions taken then, as well as the reasons why the Soviets decided to end the existence of the Western Rifles Division in the summer of 1919.

Keywords: Workers' and Peasants' Red Army, Soviet Russia, Polish communist movement, Polish-speaking Red Army units, Polish-Soviet war, the Polish Republic.